

**Міністерство екології та природних ресурсів України
Державна служба геодезії, картографії та кадастру**

**НАЦІОНАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Збірник наукових праць

*Присвячується 85-річчю заснування
Державної картографо-геодезичної служби України*

Київ – 2003

І.В. Сапожников¹, В.Г. Петренко²

¹Інститут археології НАН України

²Одеський археологічний музей НАН України

КАРТИ ДЛЯ ПОШУКІВ СКАРБІВ У СТЕПОВІЙ УКРАЇНІ (схованки запорожських козаків під Одесою)

Пошуки скарбів, ніби-то захованих запорожцями, здавна велись у степах Південної України. Вперше згадку про них зустрічаємо у книзі Г.Л. де Боплана, який у 1630–1640-х роках занотував: “кожен козак має окрему схованку, бо, захопивши здобич у турків, вони діляться нею, а повернувшись до цих місць [на Запорожжя], кожен ховає свій малий добуток, як вже говорилось, під воду, але, звісно, ті речі, які не зіпсуються від води”. [1]. Численні перекази про козацькі скарби зберегла усна народна творчість. Типову розповідь у середині XIX ст. записав М. Драгоманов [4].

Немало повідомлень про місця знаходження і пошуки козацьких скарбів наприкінці XIX – на початку XX ст. в різних місцях, але переважно на Запорожжі та Пониззі Дніпра, зібрані і опубліковані Я. Новицьким, Д. Яворницьким, В. Гошкевичем [2,5,8] та ін.

Одним із районів інтенсивних пошуків таких скарбів з 1880–1890-х років стали передмістя Одеси, а точніше околиці козацьких сіл Усатове та Нерубайське. Тут також були записані легенди про козацькі скарби, зокрема, В.Даниловим на початку XX ст. Один із авторів статті уже зазначав, що В.Данилов принаймні частково запозичив у Я. Новицького опубліковані у 1911 р. спогади і переніс їх на одеський ґрунт [10].

Маємо також дані про справжні розкопки, проведені у липні 1894 р. Тоді одеський мешанин, колишній поліцейський околоточний наглядач С. Репніков отримав від міської влади дозвіл на пошуки скарбу (золотого посуду та двох діжок з золотою та срібною монетою) у с. Нерубайському. Прохання С. Репнікова було розглянуте також на засіданні Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, яке дало дозвіл на розкопки, але під наглядом свого представника, відомого історика О. Кочубинського. Зауважимо, що тоді нічого знайдено не було, але О. Кочубинський повідомив, що підставою для пошуків “льоха з цінностями” був якийсь план [11]. Про ці “розкопки” повідомила навіть газета “Одесский листок” [9].

Про пошуки скарбів біля Усатового та Нерубайського, зокрема про “дослідження” С. Репнікова (Репніна), а також про невдалі розкопки на Привозному майдані та на землях ще одного одеського передмістя Слобідки-Романівки, тоді ж була написана брошура “Хаджибейские кладоискатели” [12].

У брошюрі вперше згадані і ті картографічні матеріали, яким присвячена наша стаття: “Время от времени здесь [у пониззі Хаджибейського лиману] появляются греки и болгары, и с таинственным видом, с какими-то планами в руках осматривают местность; на *планах этих* обыкновенно *указывается, где зарыт клад*” (курсив наш). В другому місці написано, що один із власників місцевих дач сплатив невідомому болгарину за аналогічний план аж 300 крб. [12, с. 5, 8].

Трохи пізніше О.Маркевич опублікував заповіт козака, ніби-то написаний у Задунайській Січі у 1811 р. В ньому доволі детально описано, як цей запорожець у 1769 р. разом з трьома товарищами закопав у пониззі Хаджибейського лиману (дослівно “Кочук лиман”) кілька скарбів, до складу яких входили золоті та срібні злитки, золоті турецькі шаблі, дорогоцінна зброя тощо. Вчений купив його у мешканця Слобідки-Романовки Гончаренка, який знайшов його у чавунній скринці, буцім-то викопаній на полі неподалік від берега лиману. Цей підробний заповіт був републікований двічі, але для нас важливо, що О.Маркевич у своєму поясненні до нього згадав “мідні дошки з записами про кладу”, які неодноразово потрапляли до Одеського товариства історії та старожитностей [7].

Цікаво, що з цим документом пов’язана карта на холсті, ніби-то знайдена у катакомбах у 1885 році. Опис її копії, яка знаходилась тоді у Херсонському музеї, опублікував В. Гошкевич. На плані, який вчений охарактеризував як “виконаний з претензіями на картографічну техніку і топографічну досконалість”, було зображене пониззя Хаджибейського лиману, криниця “з грішми”, криниця “з казаном” та “козачий шлях”. Підпис повідомляв, що “скарби покладені 3 травня 1769 року Василем, Микитою і Федором”, що повністю співпадає зі змістом заповіту [2, с. 61–62].

У фондах Одеського археологічного музею НАН України нам вдалося виявити та атрибутувати дев'ять мідних та латунних платівок (№№ 49515/1–9), згаданих О. Маркевичем. Наведемо їх характеристику:

1. Мідна платівка товщиною 1 мм має форму трапеції, грубо обрізана по краях кровельними ножицями, має чотири отвори діаметром 4,5 мм, пробиті по кутах з боку напису.

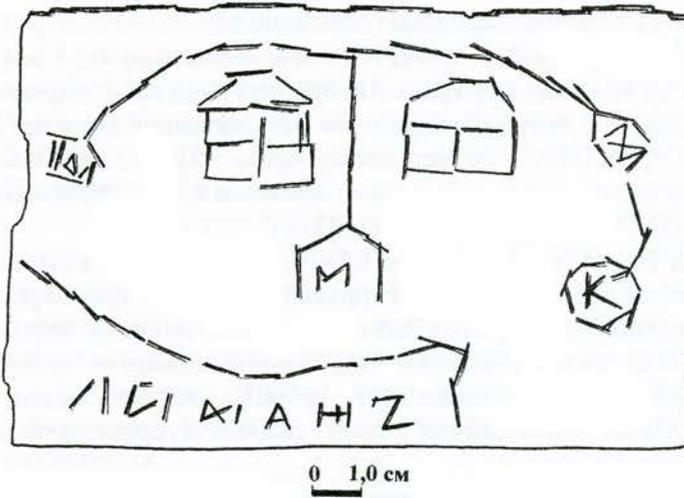

Рис. 1. Металева карта з позначками місць скарбів

Букви нанесені зубилом з лезом шириною близько 7 мм. Судячи з “негативу” тексту на зворотньому боці платівки, останній під час нанесення тексту був закріплений на неметалевій основі, скоріше за все, дощці цвяхами по кутах. Розміри: верхній край 307 мм, нижній – 196 мм, прямий лівий – 237 мм, скошений правий – 242 мм. Текст напису з 13-ти рядків виконаний без інтервалів між словами: “ПО / КАЗАЦЕИ / ДОРОГЕ / НА / ГОРУ [рис.] КАМЕ [НЬ] / || ОТЪ / ХАТЬКИ / МЕРЕИ / 10 [4 косих хрести] / И / ДО / ГРУШИ / || ПОТ / НЕИ / КОЗАНЪ / СЕРЕБРА / ОТ / ГРУШИ / || НАЪ / ВОСТОКЪ / МЛИ / И /

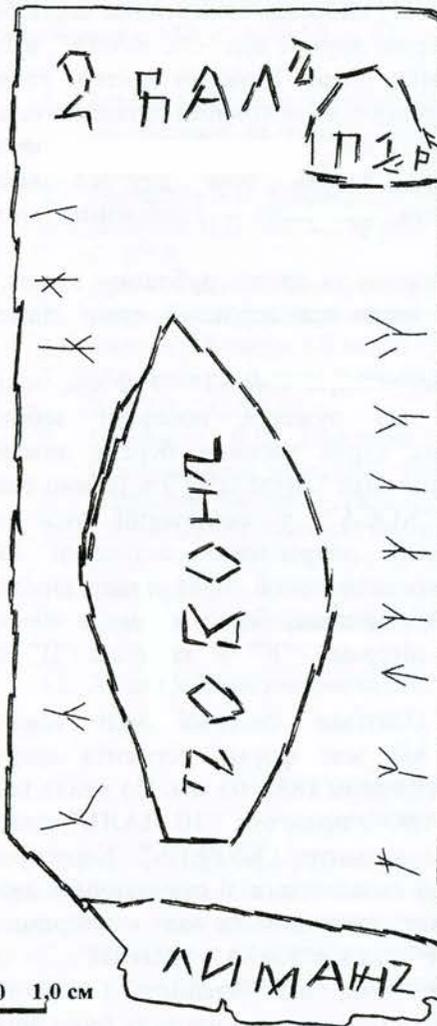

Рис. 2. Металева карта з позначкою місця скарбу

ТОРНЕЧОКЪ / || 72 / СТУПНЕ / КУПЪ / ВЕЩИ / ЗОЛОТШИ / || ПО / ВТОРОМУ / О / ВАЛУ / НАЛЕНЪ / ЛОДУ / || С / КОЙ / ТЕЧЕ / И / ЗЕРЕНЪ / ОТЪ / ЛИМА|НУ / ПО / ТЕЕ / НА / ГОРУ / 1 [9 косих хрестів] / И / || КОПАЙ / ОЦЕ / Б / НА / НОЧЬ / МАЛО / || НА / НОЧЬ / КАМЕНЬ / ПО / ГОРУ / || ПОГРЕПЪ / ВЕЩИ / СЕЛЕЛКИ / || И / КОТЛИ / СЕРЕБРО / И / || К[А]ЗНА / КЪ /”. До складу тексту входять графічні позначки: половина “гори” з трьома сходинками, зображення дерев, стрілка у напівколі та контур човна.

2. Прямокутна мідна платівка розмірами 350×102 мм, товщиною 1,5 мм з зображенням дерева. Окремо надрубана, але не виїнята чверть. Основний напис складається з 4-х рядків: “ГРУША / КОП [АЙ] || 1 / – / ОБА / ОТЪ / ГРУШИ / || НА / ВОСТО [КЪ] || 72 / СТУПЪ”. На чверті наявні ще два рядки: “С – У – М – ЗО || К – Л – Р / [скоба] Г”, які напевно є скороченнями. Праворуч схема розташування скарба, що складається з двох кілець, сходів та лінії з рисками.

3. Прямокутна платівка листової латуні, яка має три отвори. Її розміри 275–277×87–89 мм, товщина 0,5 мм. Напис навкосо: “/ДОРОГ[А] / К /”. По верхньому краю: “В / КРЕНИЦЕ / 2 / КОЗЫНЫ”. По нижньому краю, під зображенням шляху: “И / КОСТРОЛЮ / ПО / ОНЫ”. Отже, весь текст може читатись таким чином: “у криниці два казани та біля них каструля”. Поруч схематичне зображення місця розташування скарбу. На зворотньому боці

наявні сліди лудіння, а також залишки припою по краях.

4. Пластина листової міді, неправильної прямокутної форми зі сторонами шириною 129 мм, довжиною 148–151,5 мм, товщиною 1,5 мм, вирізана ножицями. Зверху і знизу на середній осі по краях два отвори, проби із боку напису. На поверхні місцями “шляхетна патина” шоколадного кольору. Напис з 6 рядків нанесений вздовж: “ОТЪ / КРЕНИЦЫ / 42 – / || СТУПНЯ / ДО / ЛЫМА-||НУ / МАЛО / И / ТЕЧЕЕ||Т / РЫЧУШКА / ЗО[ЛОТО] / || БОЛШОЙ / КАМЕНЬ||НЕМЪ / КРЕ[СТЪ]”. У цифрі 42 четвірка дзеркально перевернута.

5. Прямокутна латунна платівка розмірами 238–240×87–88 мм, товщиною 0,75 мм, з залишками олов'яного припою на правому та нижньому краях. На правому боці простежуються ознаки розпаяного шва. Є частиною якогось посуду, скоріше за все, латунної кружки. На платівці навкоси позначка та підпис “ДОРОГА”; по верхньому краю: “ПО / СКОЛОЙ / ПОГРЕБЪ” (“під скелею погреб”); по нижньому краю, під схемою позначка місцезнаходження, що складається з квадрату та напису: “ЦЕГО / СВИТ / И / ЭТО / СВЕ[Т]”.

6. Прямокутна платівка розмірами 144×93 мм, товщиною 1,3 мм, грубо вирубана зубилом з кутової частини листової міді високої якості. Відповідно, її правий та нижній краї обрізані дуже рівно за допомогою якогось механічного пристрою, а два інші – рвані. Один бік платівки лужений, на зворотньому боці є сліди сильної корозії. На луженій поверхні зубилом виконаний схематичний план місцевості з позначенням хат, шляхів, частини лиману з пояснюючим написом “ЛИМАНЪ”. Місця знаходження трьох скарбів супроводжуються літерними експлікаціями “К”, “М”, “В” або “З” (рис. 1).

7. Мідна прямокутна платівка розмірами 212×90 мм, товщиною 1,5 мм з одним відрубаним кутом. Її поверхня вкрита патиною, на якій наявні залишки луження. Є кутовою частиною листової міді більших (стандартних – ?) розмірів. Вирублена зубилом по рисках попередньої розмітки так само, як платівка № 6. На платівці нанесена схематична карта берега лиману, на якій позначені човен – “ЧОВОНЪ”, ряди дерев, другий вал – “2 ВАЛЪ”, а також об'єкт, помічений літерами “П” та “Р” з рисками між ними. Можемо досить впевнено припустити, що ця платівка є картою-додатком безпосередньо до основної платівки з текстом, описаної нами вище (№ 1). Вона зображає ту саму “лоду, с кой тече”, тобто старий човен, що тече, покинутий на березі лиману, який можна знайти біля другого валу – “о валу”. Позначки дерев нанесені невиразно, а решта зображень – глибокими, місцями наскрізними просічками зубилом (рис. 2).

8. Мідна платівка у формі трапеції з трьома рівними та одним рубленим краєм, біля середини якого просверлений отвір діаметром близько

3 мм. Має розміри 136×83 – 112 мм, товщину 1,1 мм. На луженій поверхні зображена схематична карта частини берега лиману (з двома підписами “ЛИМА[Н]”) в районі піщаної коси – “КОСА”, у експлікації якої цікаве давньоруське накреслення останньої літери. Крім цього позначений шлях понад лиманом – “ДОРОГА”, високий берег, криниця або скарб (клад) з літерами “К” у колі та “Ц” вдоль (рис. 3).

9. Платівка листової міді товщиною 1,2 мм, яка має форму сегмента широкого кільця, розмірами 183–105 мм. По краях написи: зліва “ЛАВО”, праворуч “10 ВАЛЪ”, знизу “2 ВАЛЪ”, а у центрі “КУРЕНЬ”. Картографічні експлікації складаються зі схематичних знаків у вигляді хат, сходинок та кіл з літерами “У”, “ХА”, “КР” та слів “КАЗА”, “КЭЩИ”.

Зазначимо, що більшість платівок для надання їм старовинного вигляду були зроблені

Рис. 3. Металева карта з позначкою місця скарбу.

зі старого металу – латунної кружки, не виключно, ще козацьких часів (№ 5) та листової посудної або кровельної міді (№ 6, 7, 8 та ін).

Зрозуміло, що описані нами “металеві карти”, на яких позначені місця покладення козаками скарбів біля Усатового та Нерубайського, є нічим іншим, як пізніми підробками, оскільки усі відомі нам численні пошуки в тому районі були марними. Очевидно, що наприкінці XIX ст. в Одесі діяли спритні ділки, які і виготовляли металеві, паперові та холстяні карти, а також записи (заповіти) про місця покладення козацьких скарбів на продаж. Цікаво, що іноді вони отримували значні гроші не за самі карти, а за ділянки землі, на яких ніби-то згідно планів були заховані скарби. Скоріше за все, саме вони підтримували і розповсюджували чутки та легенди про походження скарбів, причому їх “історичний контекст” свідчить про те, що вони створювались за допомогою людей, які непогано знали історію Північно-Західного Причорномор’я [7, с. 28].

Активна діяльність цих шахраїв мала й інші наслідки. Ось як очевидець у 1890-х роках описав пониззя правобережжя Хаджибнського лиману: “Весь берег переритий нечисленною кількістю ям, в яких щасливі власники земельних ділянок шукали своєї долі. Але, щоб прості смертні приїзжі дачники не ломали руки та ноги ночами, ці історичні ями, за розпорядженням місцевої адміністрації ретельно засипаються... Але вони риють, риють і риють...” [12, с. 4, 5].

Водночас, описані нами плани є курйозними, але дуже яскравими і по-своєму унікальними зразками “скарбової картографії”, які заслуговують на увагу та дослідження науковцями.

Таким чином, “скарбова лихованка”, яка притаманна для багатьох регіонів світу, не минула і Україну. Отже, і у нас є свої легенди, і нам при бажанні є що шукати, хоча тим, хто всеж-таки займеться цією нелегкою справою, слід мати на увазі, що більше століття тому скарбошукачів характеризували як людей, які хворі на особливий вид душевного потрясіння – “скарбоманію” [2, с. 3–4; 12, с. 6].

1. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – С. 44.
2. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. I. – Херсон, 1903; та ін.
3. Данилов В.В. Из Запорожья в катакомбы // Истор. вестник. – 1913. – Т. СXXXII, июнь. – С. 1014.
4. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – С. 78.
5. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков: Ист.-топогр. очерк. – С.Пб., 1890.
6. Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т. I. – К., 1856. – С. 156–157.
7. Маркевич А. Запись о кладе под Одессою // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – С. 28–31.
8. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. – Екатеринослав, 1911. – С. 28–29, 87 та ін.
9. “Одесский листок”. – 1894. – № 160.
10. Сапожников І. Козацькі перекази Одеси // Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415–1797 роки. – О., 1999. – С. 294–296.
11. Сообщение А.А. Кочубинского о поисках запорожского клада в с.Нерубайском // Протоколы Одес. об-ва истории и древностей. – № 279. – 1894. – С. 2–5. Сапожников І. вказ. праця. – с. 296.
12. Хаджибейские кладоискатели. – О., 1894.

И.В. Сапожников, В.Г. Петренко

КАРТЫ ДЛЯ ПОИСКОВ КЛАДОВ В СТЕПНИЙ УКРАИНЕ (сокровища запорожских казаков под Одессой)

В статье охарактеризованы народные легенды и сообщения о кладах, якобы спрятанных в свое время запорожскими казаками на территории Степной Украины. В 1880–1890-х годах окрестности Одессы были охвачены кладоискательской лихорадкой. В статье описываются т.н. “металлические карты” – уникальные памятники картографии, серия которых хранится в фондах Одесского археологического музея. Все они являются подделками того времени.